

О. В. Харитонова

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ДО УТОЧНЕННЯ ХРОНОЛОГІЇ СКЛЯНИХ ВИРОБІВ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК КОЗАЦЬКОЇ САМАРІ 2012 року**

Розглядається асортимент гутного скла XVI–XVII ст., знайденого на території містечка Самарь у 2012 р.

Ключові слова: гутне скло, матеріал, функціонально-типологічні категорії, розкоп, містечко.

Рассматривается ассортимент гутных стеклянных изделий XVI–XVII вв., найденных на территории местечка Самарь в 2012 г.

Ключевые слова: гутное стекло, материал, функционально-типологические категории, раскоп, местечко.

The author considers Hutta glass of XVI–XVII c., found in cite of Samar' in 2012.

Key words: Hutta glass, material, functional-typological categories, excavation, cite.

Починаючи з 2001 року, науково-дослідна лабораторія археології Подніпров'я ДНУ здійснює стаціонарні дослідження пам'яток козацької доби – ранньомодерного часу поблизу сучасного сел. Шевченка м. Дніпропетровська. В процесі робіт було доведено існування «старовинного козацького містечка Самарь із перевозом» XVI – XVII ст., перші документальні згадки про котре пов'язані з грамотою від 1576 р. польського короля Стефана Баторія на пожалування козакам володінь по р. Самара [20].

Сумнівний характер документа, відомого лише за згадкою А. Скальковського, позначився на критичному ставленні науковців до цього факту. Однак знайдена під час розкопок 2003 р. адміністративна печатка з зображенням укріплень містечка Самарь [7, с. 45] та інші знахідки стали переконливими свідченнями дійсного існування Самарі, поглинутої наприкінці XVII ст. посадом Новобородицької фортеці, збудованої за указом російського уряду 1688 року, та сучасним сел. Шевченка.

Перші обстеження даної території здійснив Д. І. Яворницький, заклавши невеликий розкоп під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. [9, с. 50–52]. Візуальне обстеження пам'ятки здійснювалося в 90-х рр. XX ст. дніпропетровськими краєзнавцями В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко [2]. На сьогодні історіографія, присвячена цій видатній пам'ятці, налічує більше ніж п'ятдесят робіт, у першу чергу, І. Ф. Ковальнової, В. М. Шалобудова та ін., в яких були розглянуті різноманітні питання щодо розташування та відповідності топонімам XVII ст., житлової забудови, характеру укріплень тощо [4, с. 190–210; 5; 6, с. 320–322; 7, с. 44–50; 8, 15; 16; 17, с. 107–109; 18, с. 62–68; 19, с. 214–226]. Автором у дисертаційному дослідженні та публікаціях розглянуто питання щодо виробів з гутного скла [12, с. 58–67; 13, с. 168–172; 14].

Розкопки 2012 р. продовжили дослідження Самарі 2005–2006 рр., коли у 50 метрах від південно-східного бастиону Новобородицької (Богородицької), поблизу давнього перевозу через р. Самару, було відкрито залишки шинку, що припинив існування під час будівництва фортеці. У приміщенні знаходилися піч, складена з формованої вручну цегли та декорована неполивними коробчастими кахлями, безліч фрагментів кераміки XVII ст., західноєвропейські та російські монети XVII ст. дрібного номіналу та їх фрагменти [15]. Про призначення приміщення свідчать знахідка важка-«малої гривенки» (вага – 193,8 г), а також численних та різноманітних за типологією гутних скляних виробів [13, с. 168–172].

У 2012 р. дослідження проводилися на території, що раніш знаходилася під городами мешканців селища на відстані 100 м на північ від вулиці Пензенська. Було встановлено одношаровість культурних відкладень Самарі, котрі на підставі нумізматичних матеріалів датуються в межах кінця XV – середини XVII ст., тобто передують будівництву Новобогородицької фортеці. Досліджено три житлові землянкові споруди і належні до них сміттєві та господарчі ями. Із козацькою Самар'ю пов'язані численні знахідки: глиняний та скляний питний посуд, натільні хрести, торговельні пломби, різноманітні монети європейського, російського та східного походження [16].

Знахідки гутних скляних виробів представлені фрагментами основних функціонально-типологічних категорій (рис. 1): посудин для зберігання рідин та сипких речовин (штофи, напівштофи, пляшки, фляги, баклаги, глеки з ручкою, карафки), посуду індивідуального вжитку [21, р. 248] (склянки, кухлі з ручкою, чарки, філіжанки, келихи, кубки, бокали), столового посуду (вазочки, креманки, цукорниці), аптечного посуду (склянки, банки, «ямпульки»), а також віконного скла і дрібних скляних виробів – прикрас.

До посудин для зберігання рідин та сипких речовин належать:

Штофи (15) та напівштофи (2) звичайні чотиригранні у перетині, зеленого та аквамаринового скла (рис. 1.1).

Пляшки (4) на розеткоподібній підставці, зеленого скла, репрезентовані фрагментами верхніх і нижніх частин.

Пляшки (15) циліндричні, котрі були близькі за формами до сучасних, представлені денцями (d – від 6,5 до 15 см) та горлами з гофрованими пружками зеленого скла.

Пляшка-бутель, вертикальні розміри котрої лише незначно перевищують горизонтальні [10; 11], представлена широким циліндричним горлом зеленого скла.

Зазначимо, що пляшки, котрі у XVIII ст. є найбільш масовими виробами [1, с. 293–295; 3, с. 129–140], що знаходить підтвердження в матеріалах з Новобогородицької фортеці, на території Самарі представлені у незначній кількості.

Фляги (2) без ручок, з відігнутих назовні вінцем, овальні денця котрих для стійкості обпліталися скляним джгутом, що утворювало своєрідний піддон. Скло зелене та темно-зелене. Представлені верхніми та нижніми частинами.

Баклаги (4), із злегка відігнутих назовні вінцем. На плічках іноді зустрічаються маленькі ручки. Денця овальної форми з поглибленням по центру і зі слідом від понтії. Скло зелене та темно-зелене. Репрезентовані верхніми та нижніми частинами.

Глеки (3), на круглій кільцевій підставці, з вузькою або широкою шийкою, зеленого скла. Репрезентовані стінкою з малюнком фарбою у вигляді пальмового листя та двома верхніми частинами посудин з трьохствольною ручкою, декорованими гофрованими пружками (рис. 1.2).

До посуду індивідуального вжитку належать:

Склянки звичайні (33) з ручками та без. З пам'ятки походить денце (d – 6 см) товстостінної склянки зеленої води із поглибленням та слідом від понтії.

Склянки грановані (4), циліндричні, виокремлюється нижня частина виробу на розеткоподібній підставці, зеленого скла (рис. 1.3).

Кухлі представлені нижніми частинами на розеткоподібних (2), кільцевих (1) підставках; фрагментами ребрих стінок (9) та з рифленими поясками і залишками ручки (11); трьохстрічковими (6), чотиристрічковою (1) та фігурними ручками із заціпами (7).

Чарки (3) репрезентовані переважно нижніми частинами, зокрема ніжкою, оздобленою візаними поясками.

Філіжанки (9) з фігурними ручками, зеленого скла. З представлених на пам'ятці виділяється виріб темно-фіолетового скла із залишками ручки.

Кубки (7) на піддоні, зеленого та темно-зеленого скла. Звертають на себе увагу знахідки ніжок гранованого та декорованого наліпними гофрованими пружками з ручкою (рис. 1.7).

Келихи (6) з циліндричною ніжкою на піддоні світло-зеленого та зеленого скла. Окремо відмітимо знахідку археологічно цілого екземпляра, орнаментованого наліпними хвилястими пружками, на розеткоподібній підставці, з ручкою (рис. 1.4–6). До келихів також належать «шестипелюсткові» вінці.

Бокали (5) відомі за знахідками ніжок, піддонів та верхніх частин виробів з «шестипелюстковими» вінцями.

Столовий посуд репрезентований нижніми частинами *вазочок* (4), зокрема виробом темно-брунатного кольору (d денця – 5,5 см); нижніми частинами *креманок* (2) з круглим, сильно увігнутим денцем, d – 6,8 см (рис. 1.8); нижніми частинами *цукорниць* (4) на розеткоподібних підставках, які представлені розширеними догори придонними частинами.

До категорії – аптечний посуд – належать: «*ямпульки*» (13) зеленого скла (рис. 1.9); *аптечні склянки* (4), круглої форми з довгими шийками, деякі з котрих декоровані наліпним пружком. Фіксуються також *віконниці* (10), так звані «луниці» [9].

Скляні прикраси репрезентовані двома *намистинами*: ограненою із білою патиною (1×1 см) та округлою із вертикальними канелюрами (d – 1 см).

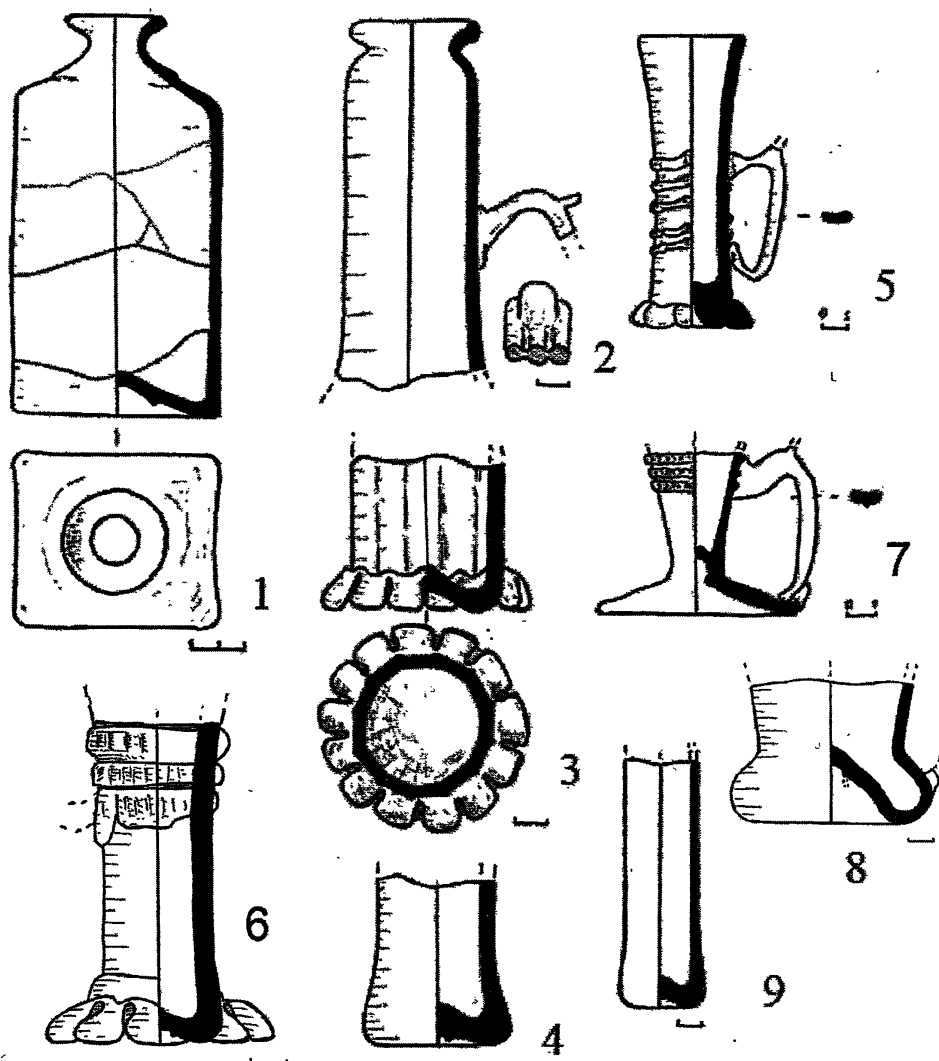

Рис. 1. Скляні вироби за матеріалами розкопок козацької Самарі: 1 – штоф; 2 – глек; 3 – склянка гранована на розеткоподібному піддоні; 4–6 – келихи; 7 – кубок; 8 – креманка; 9 – «ямпулька»

Отже, за результатами дослідження, зважаючи на одношаровість решток Самарі, не перекритої культурними шарами часів існування Новобородицької (Богородицької) фортеці, можемо стверджувати, що знайдені у 2012 р. на відкритій ділянці козацької Самарі гутні вироби датовані саме XVI–XVII ст., у той час як скляний посуд, що походить з території фортеці, датується здебільшого кінцем XVII–XVIII ст. Таким чином, з огляду на датуючі знахідки, можемо уточнити хронологію побутування вищерозглянутих форм скляних виробів та простежити їхню зміну у часі. Зазначимо також різницю в асортименті та кількості матеріалу з дослідженої ділянки у порівнянні з більш пізньої за часом існування Новобородицької (Богородицької) фортеці. Знахідки з котрої відрізняються за типологією та технологією виготовлення, що пов'язано із зміною соціальної моди.

Найбільш близькі аналогії скляним виробам з досліджуваної ділянки Самарі знаходимо серед артефактів, здобутих під час розкопок шинку біля перевозу. Відсутність культурного шару XVIII ст. дозволяє отримати більш точне визначення хронології отриманих матеріалів.

Бібліографічні посилання

1. Белько О. О. Гутні вироби з Полтави / О. О. Белько // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С. 293–295.
2. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. Бинкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
3. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С. 129–140.
4. Ковальова І. Ф. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепрогэсовской археологической экспедиции / И. Ф. Ковалева // Музейний вісник. Випуск 12. Запоріжжя, 2012. – С. 190–210.
5. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
6. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток України козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 320–322.
7. Ковалева І. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
8. Ковальова І. Ф. Розкопки козацького містечка Самарь поблизу Новобородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Археологічні дослідження в Україні 2011. – К. – Полтава, 2013.
9. Ковалева І. Ф. Яворницький – археолог Запорож'я / И. Ф. Ковалева // Гуманітарний журнал. – Д., 2002. – С. 50–52.
10. Рожанківський В. Ф. Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К, 1959.
11. Петрякова Ф. Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К., 1975.
12. Харитонова О. В. Зміна провідних форм скляного посуду індивідуального вжитку за козацьких часів XVI–XVIII ст. / О. В. Харитонова // Проблеми археології Подніпров'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії. – Д., 2012. – С. 58–67.
13. Харитонова О. В. Гутне скло XVII – XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О. В. Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Київ, 2007. – Вип. 16. – С. 168–172.
14. Харитонова О. В. Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аспект: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Харитонова. – Д., 2010.
15. Шалобудов В. М. Даткування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2012.

16. Шалобудов В. М. Звіт «Про археологічні дослідження на території посаду Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2012 році / В. М. Шалобудов. – Д., 2013.

17. Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008. – С. 107–109.

18. Шалобудов В. М. Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

19. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1; Т. 2; Т. 3.

21. Cierpiela S. Pucharki dzwonowate w Polsce od ko nca XVI w. do konca XVII wieku / S. Cierpiela // Szkło i Ceramika. – R. XVII. – 1966. – № 9. – P. 248.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

УДК 902/904

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНКИ-АРХЕОЛОГИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ століття

Розглядається процес поступового входження жінок-археологів кінця ХІХ – першої половини ХХ століття в дисциплінарне археологічне товариство України.

Ключові слова: жінки-археологи, гендерні ролі, гендерна рівність, жіночий погляд.

Рассматривается процесс постепенного вхождения женщин-археологов конца ХІХ – первой половины ХХ века в дисциплинарное археологическое сообщество Украины.

Ключевые слова: женщины-археологи, гендерные роли, гендерное равенство, женский взгляд.

At this article we examine the process of the gradual entering women-archaeologists in the end of 19th – the first half of 20th centuries in the disciplinary archaeological association of Ukraine.

Key words: women-archaeologists, gender roles, gender equality, feminine look.

На межі ХІХ–ХХ століть відбуваються докорінні зміни гендерного традиціоналізму в суспільній свідомості, про що свідчить поява жінок в тих сферах, які раніше були закриті для них. До таких сфер, без тіні сумніву, можна сміливо віднести і науку, а особливо археологічну, яка довгий час залишалася прерогативою чоловіків.

Слід визнати, що археологія періоду Російської імперії вважається виключно «чоловічою наукою» тому, що в гендерному відношенні дисциплінарне археологічне наукове співтовариство було представлене виключно чоловіками. Але, як це не парадоксально, саме тоді жінками були зроблені перші кроки у напрямі освоєння професії археолога. Найбільш яскравим прикладом цього слугує біографія графині П. С. Уварової (1840–1924), археолога, громадського діяча, голови Мос-